ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ
SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY

VITA ANTIQUA

№ 5–6

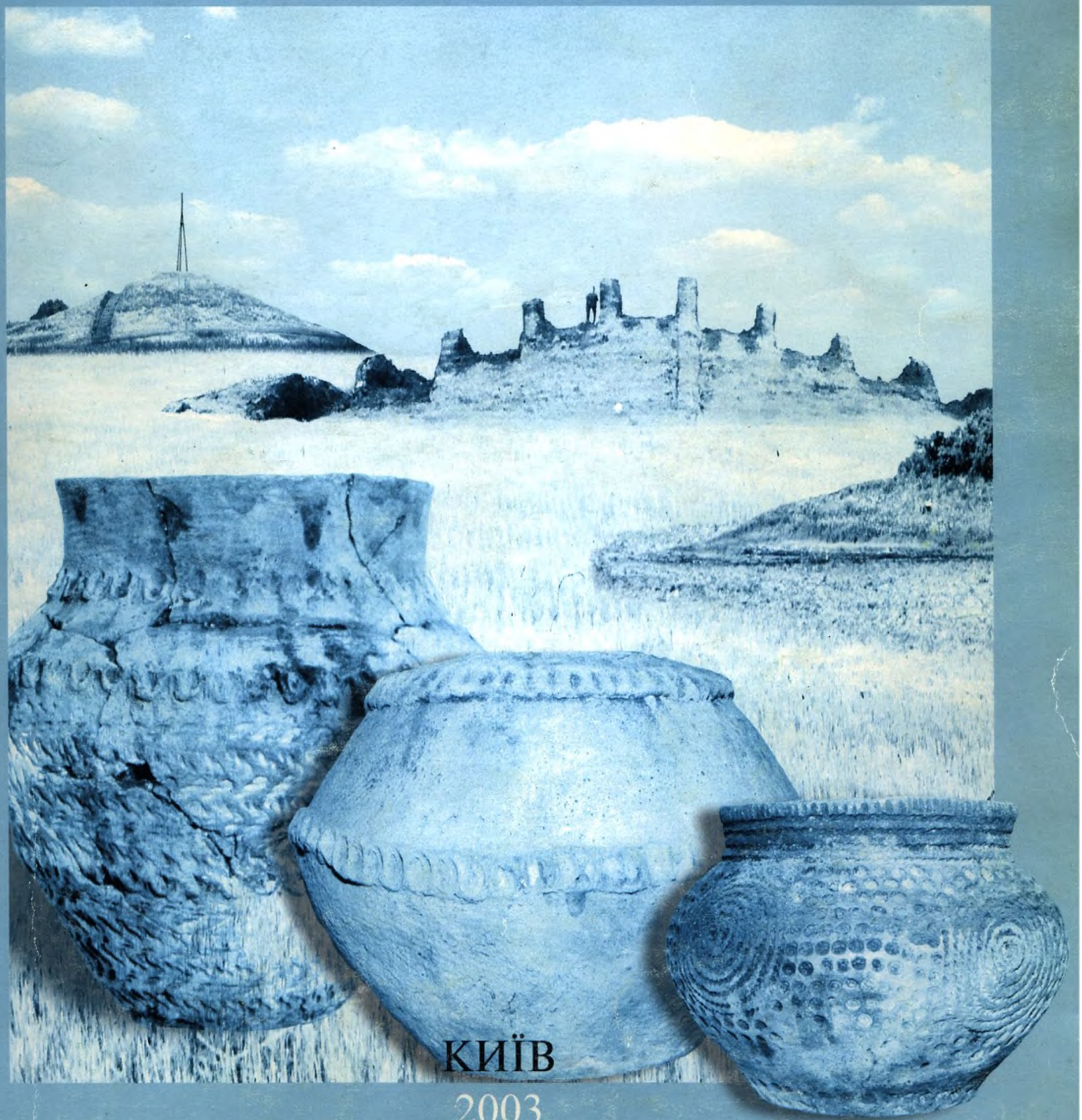

КИЇВ
2003

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА
ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

VITA ANTIQUA
№ 5–6

Збірка наукових статей

КИЇВСЬКИЙ ВГЛ УНІВЕРСИТЕТ 2003

УДК 902+572
ББК 63.4+28.71
В76

Номер затверджено на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 26 грудня 2002 р. (протокол №4).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

д-р іст. наук, проф. Гладких М.І. (головний редактор)
канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Піоро І.С. (відповідальний редактор)
д-р іст. наук, проф. Залізняк Л.Л.
д-р іст. наук, проф. Крижанівський О.П.
д-р іст. наук, проф. Борисенко В.К.
д-р іст. наук, проф. Моця О.П.
співробітник НДЧ Зеленко С.М. (відповідальний секретар)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д-р іст. наук, проф. Зубар В.М.
д-р іст. наук, проф. Рубель В.О.

В 79 **VITA ANTIQUA. Збірка наукових статей №5-6. –** К.: ВПЦ "Київський університет", 2003. – 232 с.

Збірка присвячена пам'яті М.М.Бондаря, доктора історичних наук, професора, з 1971 до 1987 р. – завідувача кафедри археології га музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. До збірки включено статті як провідних фахівців, так і молодих науковців, що досліджують актуальні проблеми археології та історії України.

Засновник
Товариство археології та антропології

Адреса редакції:
01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64, ауд. 164.

Реєстраційне свідоцтво КІ № 350, видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

© Товариство Археології та Антропології, 2003
© Колектив авторів, 2003
© ВПЦ "Київський університет", 2003
© Піоро В.І., обкладинка, 2003

KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
HISTORICAL FACULTY
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY
SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY

VITA ANTIQUA
№ 5–6

The collection of scientific articles

КИЇВСЬКИЙ ВГЛ УНІВЕРСИТЕТ 2003

Зубарь В.М.
Римское военное присутствие и население Таврики
во II – первой половине III вв. 136

Пиоро И.С.
К вопросу об этнической атрибуции плитовых погребений в позднеантичных
некрополях херсонесской округи 153

Синиця Є.В.
Топографія слов'янських поховальних пам'яток V-VII ст.
у Південно-Східній Європі 164

Храпунов Н.И.
О взаимоотношениях Боспора и Византии при Юстиниане I 171

Аксенов В.С., Михеев В.К.
Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры
Красная горка 179

Тур В.Г.
Изменения в структуре церковной иерархии Таврики VIII-XIV вв.,
как отражение социально-политической ситуации 192

Рудич Т.О.
Антропологічний склад населення північних районів України X-XIII століття
(правий берег Дніпра) 202

Климовський С.І.
Ливарні горни надзвичайних обставин 215

Омельченко Ю.А.
Формування вітчизняної культурної спадщини 219

Список скорочень 231

Pioro I.S.
Regarding the ethnic attribution of stone slate burials in late antique necropolis of the Khersones region 153

Synytsia Ie.V.
The topography of Slavic burial sites of the 5th – 7th centuries in Southeastern Europe 164

Khrapunov N.I.
Relations between the Bosporos and Byzantium under Justinian I 171

Aks'onov V.S., Mykhieiev V.K.
Burials with Crimean vessels from the burial grounds of the Saltovs'ka culture in Krasna Horka 179

Tur V.H.
Changes in the structure of the church hierarchy in Taurica during the 8th – 14th centuries and their relationship to the social-political context 192

Rudych T.O.
The anthropological makeup of the population of the north regions of Ukraine in the 10th – 13th centuries (the right bank of the Dnipro river) 202

Klymovs'kyi S.I.
Casting workshops in unusual circumstances 215

Omel'chenko Iu.A.
The formation of the Ukrainian cultural inheritance 219

List of abbreviations 231

Т.О.Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ X-XIII СТОЛІТТЯ (ПРАВИЙ БЕРЕГ ДНІПРА)

Abstract

*The paper represents the data analyses regarding to a population structure of the northern regions of Ukraine far to East of the right Dnieper bank for period of X-th – XII-th centuries AD. The acquired results concerning both intra-group and inter-group studies indicate a not uniform anthropological structure within peopling under consideration. The anthropological types referred to the northern europeoides are substantially dominated. As it stated to the data, a wide-face dolichocranic type is rather close to those materials derived from Baltic group of cemeteries, which have been dated to II – XIII-th centuries AD. (*Yatvyagi *and* Latgali*). From the anthropological viewpoint, the northern Ukraine regions far to East of the right Dnieper bank were consistent with descendants of Baltic populations which have been affected by Slave peopling. Mesocranic wide-face type of the northern Ukraine area is very similar to an anthropological type of* Yatvyag *and* Latgal *peoples (the Latgal cemeteries with Finnish anthropological substratum). This type is evident by the presence of archaic features, while dolichicranic type with a medium face index has to be referred to the population of Belorussia area, such as* Dregovichi *and* Radimichi *for the X-th – XIII-th centuries. The dolichocranic type with a high face index constitutes a dominated populations of the western Slaves as it stated from Moravian cemeteries dated to IX-th – X-th centuries AD.*

Добре відомо, що вивчення складних процесів етнокультурного розвитку базується на даних різних джерел – археологічних, етнографічних, лінгвістичних, антропологічних. Можливості кожної з цих дисциплін при вивченні різних епох неоднакові, кожна з них має свої сильні сторони. З переваг антропології варто відзначити: проникнення на значні хронологічні глибини; можливість прослідити генетичний зв'язок між давнім та сучасним населенням, завдяки досить повільній зміні фізичного типу людини у часі; а також те, що саме антропологічний матеріал є тонким індикатором міграцій. Науки, які беруть участь у вирішенні питань етногенезу, оперують різною за обсягом базою даних. Це досить яскраво ілюструє ситуація, яка склалася в північних районах Правобережної України. За останні півстоліття там проводилися значні археологічні дослідження, але, що стосується краніологічних колекцій, то вони практично не поповнювалися. На сьогоднішній день ми послуговуємось матеріалами, що походять з розкопок кінця 19 – початку 20 століття. При вивчені антропологічного матеріалу з північних лісових районів України, ми стикаємося з малою кількістю матеріалів княжої доби, а також лише окремими черепами доби бронзи. Частково це може бути пояснено обрядом кремації, який був розповсюджений у Європі в 1 тис. до н.е. – 1 тис. н.е., що не залишає матеріалів для роботи краніологів.

Така ситуація істотно заважає розв'язаню багатьох дискусійних питань пов'язаних з цими територіями, які могли б сприяти вирішенню проблем етногенезу слов'ян. Поява будь якого нового матеріалу з цього регіону викликає значний інтерес і дозволяє по новому подивитися на проблеми антропологічного складу населення давньоруської доби.

На сьогоднішній день, судити про антропологічний склад населення цих земель у давньоруську добу ми можемо за матеріалами з розкопок сільських могильників територій волинян та древлян, а також з розкопок міста Возвягль. Зазначимо, що у зв'язку з успіхами археологічних досліджень східнослов'янських племен літописного періоду, з 30-х років XX століття антропологи стали, як правило, систематизувати краніологічні матеріали з грунтових та курганних могильників 10-14 століть в залежності від племінних ареалів, які окреслюють археологи. Формуються збірні серії з ареалів, які в антропологічній літературі іменуються для зручності племінними літописними назвами, хоча в них домінує матеріал 10-13 століття.

Коротко зупинимося на серіях північних районів України.

Волинські кургани. Серія черепів з курганів у межиріччі Тур'ї та Горині, які пов'язують з

Рудич Т.О. – співробітник сектору палеоантропології Інституту археології НАН України.

волинянами. Лаконічність літописних свідчень давно викликала розходження у визначенні територій волинян, як і інших літописних племен. Історіографія дев'ятнадцятого століття, головним чином, ототожнювала з волинянами населення Волинської землі 12 століття, а ареал їх проживання з кордонами Волинського князівства. Але, розуміючи, що території племен можуть дещо розходитися з політико-адміністративними територіями, для з'ясування цього питання почали залучати археологічний матеріал. За схемою В.Б.Антоновича [Антонович, 1901, с.38], в основу якої покладено географічний принцип, до курганів волинян було віднесено усі насипи давньоруської доби західніше р.Горині. Стосовно східного кордону волинських земель існують і інші думки, так В.Сєдов його проводить по р.Случ. Північна межа розселення волинян досить спірна, скоріше за все, це були болотисті простори в басейні верхньої Прип'яті. Південний кордон проводять приблизно по вододілу Прип'яті та Буга, з одного боку, та по вододілу Дністра та Південного Буга. На заході пам'ятки волинян доходили до пороріччя Буга, далі йшли західнослов'янські племена [Седов, 1982, с.94-101].

На превеликий жаль, з усієї досить значної волинської території антропологічно представлено лише населення межиріччя Турії та Горині, що не дає повної картини. При цьому, практично увесь матеріал походить з розкопок кінця 19 століття. Автори розкопок К. Мельник [Мельник, 1901, с.479-510] та Я.Яроцький [Яроцкий, 1903, с.329-332].

Древлянські кургани. Східними сусідами волинян були древляни. Їх територія літописно не окреслена. Згадується лише, що вони "седоша в лісах", жили по сусідству з полянами, їх центром був Іскоростень, а з середини 10 століття були приєднані до Київської землі. Спроби окреслити ареал проживання древлян робилися не раз. Більшість дослідників схиляється до думки, що на півночі кордон між древлянами та дреговичами проходив по річці Прип'яті. Питання викликає границя між древлянськими та полянськими пам'ятками. Так І.П. Русанова, спираючись на деталі поховального обряда, проводить кордон по лісам у межиріччі Тетерева та Роставиці та через річку Здвиж, східний кордон проходить на північ, пересікаючи рр.Тетерів, Уж, Словечну [Русанова, 1960].

Кургани з трупопокладаннями в цьому районі існували у 10-13 століттях. Археологічні дослідження древлянських курганів проводяться вже більше ста років, але антропологічний матеріал з них походить з розкопок кінця 19 – першої половини 20 століття. Автори досліджень В.Антонович та С.Гамченко [Гамченко, 1901, с.355-403].

Краніологічні матеріали з курганів волинських та древлянських земель були виміряні та опубліковані Г.Ф.Дебецом, але, на жаль, за прийнятою тоді короткою програмою [Дебец, 1948, с.259-261]. Автор ввів у науковий обіг лише чоловічі черепи з даних територій. Під час війни колекція загинула, що зробило неможливим повторне звернення до матеріалів.

Г.Ф.Дебец об'єднав черепи з курганів волинян та древлян в одну серію, яку характеризував сумарно. В цілому серія відзначається доліхокранією, значними розмірами черепа, відносно широким обличчям, гарним виступанням носа.

Т.Трофімова, працюючи з цим матеріалом, зробила висновок про неоднорідність антропологічного складу населення цих територій. Вона розглянула антропологічний матеріал по окремим могильникам і відзначила, що в Усичах локалізується вузьколиций, доліхокранний тип, в Старому Жукові – широколиций, мезокранний тип, в Белеві – широколиций, доліхокранний тип [Трофимова, 1946]. Але висновки вона вважала попередніми, бо серії виявилися нечисельними.

Пізніше до цього матеріалу зверталася в роботі присвяченій етногенезу слов'ян Т.Алексєєва [Алексеева, 1973, с.67]. Вона розділила сумарну групу за територіальним принципом на західну та східну серії. До західної групи вона включила матеріали з могильників Белев, Волинь, Колоденки, Пересопниця, Старий Жуків, Усичі, Теремне. А до східної групи – матеріали могильників Андрієвичі, Зубковичі, Олевськ, Норинськ, Яжберень, Речиця. При співставленні матеріалів східної та західної групи виявилося, що морфологічно вони мало відрізняються одна від одної. Т.Алексєєва спробувала диференціювати антропологічний матеріал з цих могильників за обрядом поховання. Збірна серія з курганів з похованнями на горизонті характеризується мезокранією, значною висотою черепа та широким обличчям. Цей антропологічний тип дослідниця пов'язувала з древлянами. Серія черепів з курганів з похованнями у ямі характеризується доліхокранією, середньою висотою черепної коробки та менш широким обличчям. Цей тип Т.Алексєєва вважала волинянським, а найближчі аналогії йому знаходила у латгальських могильниках Кристапени-Мердзене, Кална-Паукши, Яун-Пієбалга.

В цілому доліхокранні форми в змішаній групі древлян-волинян переважають, що відбивається на середніх серії, яка характеризується доліхокранією, середньоширокими (широким за слов'янськими масштабами розмірами) обличчям, добре виступаючим носом.

Останнім часом у розпорядження антропологів надійшла лише одна, але дуже цікава серія з цих територій. Вона походить з розкопок залишків літописного міста Возвягель (Житомирська область, м. Новоград-Волинський, правий берег ріки Случ). Роботи проводилися у 1994 році Житомирською археологічною експедицією ІА НАН України під керівництвом Б.Звіздецького. Отриману серію черепів автор розкопок датує 13 століттям і пов'язує її з подіями 1258 року, коли місто було зруйновано військами Данила Галицького. Антропологічний матеріал досліжено автором даної статті [Рудич, друк]. Всього у наше розпорядження надійшли рештки 32 скелетів, з яких 12 скелетів належало чоловікам, 8 – жінкам, решта дітям та підліткам.

Чоловіча серія має у середньому такі характеристики: великий поздовжній та висотний діаметри черепа, середній поперечний. За черепним покажчиком серія мезокранна. Обличчя широке, середньовисоке, за покажчиком еуріен, ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя на середньому рівні добре, на верхньому рівні добре на межі з помірним. Глибина іклової ямки середня. Орбіти низькі за абсолютними розмірами та покажчиками. Ніс низький, вузький, за покажчиками середньоширокий.

Для перевірки чоловічої групи на однорідність, коефіцієнти варіацій ознак нашої серії були порівняні зі стандартними [Алексеев, Дебец, 1964]. Вони у більшості випадків не співпадають зі стандартними. Були вираховані коефіцієнти парних кореляцій серії та порівняні зі стандартними [Рогинский, 1954, с.57-92]. Неоднорідність групи проявилася у завищені або занижені коефіцієнтів, а також у наявності зворотніх знаків. Внутрішньогруповий аналіз намітив певні закономірності: черепи з меншою довжиною та шириною черепної коробки мають менший черепний покажчик, але більшу висоту черепа, відзначаються більшими розмірами обличчя та його деталей, кращим горизонтальним профілюванням обличчя, але меншим виступанням носа та нижчим переніссям. Другий морфологічний варіант характеризується більш довгою, широкою, але нижчою черепною коробкою, дещо більшим черепним покажчиком, меншими розмірами обличчя та його деталей, не таким різким горизонтальним профілюванням обличчя, але сильнішим виступанням носа, вищим переніссям.

Але обидва антропологічні компоненти серії відносяться до масивних широколицих форм європеоїдів.

Жіноча серія з Возвягля відзначається в середньому вияві великим поздовжнім та висотним, при середньому поперечному діаметрами черепа. Череп мезокранний. Обличчя широке, середньовисоке, за покажчиком низьке. Горизонтальне профілювання обличчя добре, глибина іклової ямки середня. Ніс низький, середньоширокий, за покажчиком широкий. Виступання носа середнє.

Таким чином, жіноча серія дає близьку чоловічій групі картину. В обох випадках ми маємо справу з мезокранними черепами, що мають велику довжину та висоту черепної коробки, широке, середньовисоке, низьке за покажчиком обличчя, низькі орбіти, добре горизонтально профільоване обличчя, середньовиступаючий ніс.

Місто Возвягель, звідки походить наша група, знаходиться на правому березі річки Случ, тобто на межі волинянських та древлянських земель. Серія з Возвягля виявляє найбільшу морфологічну подібність до мезокранних широколицих форм, які характерні для групи з поховань на горизонті, що їх Т.Алексєєва пов'язує з древлянами. Але від них возвягельська група відрізняється більш широким, але нижчим обличчям, нижчими орбітами, більш широким, але менш виступаючим носом. Дещо ближчою їй виявляється невеличка серія з Старого Жукова.

Ми вирішили проаналізувати сумарну серію чоловічих черепів з давньоруської доби північних районів Правобережної України. Серія налічує 60 черепів, які походять з сільських могильників: Белев, Старий Жуків, Волинь, Колоденки, Усичі, Вечулки, Пересопниця, Теремне, Піддубці (західний або волинський регіон), Редчиця, Олевськ, Зубковичі, Яжбердин, Норинськ (східний або древлянський регіон), а також з міського могильника Возвягль.

Серія антропологічно неоднорідна. Розмах мінливості ознак заставляє передбачати, що він дійсно віддзеркалює внутрішньогрупові відмінності. Порівняння квадратичного ухилу ознак, коефіцієнтів варіацій ознак нашої групи зі стандартними виявляє підвищену варіабельність по багатьом параметрам. Були також вираховані коефіцієнти кореляції ознак серії. При порівнянні їх зі стандартними відзначаються значні розходження, що відбивається у появі зворотніх знаків, завищенні або заниженні величин. Це ще раз підтверджує неоднорідність антропологічного складу сумарної серії.

Для з'ясування характера неоднорідності ми звернулися до одного з методів багатовимірної статистики – факторного аналіза, МГФ – метод головних факторів [Дерябин, 1983].

Факторному аналізу було піддано не усі черепи сумарної серії, а лише ті, у яких предсталені усі наступні ознаки: черепний покажчик, висотний діаметр черепа, найменша ширина лоба, верхня висота обличчя, діаметр вилиць, орбітний

покажчик, ширина та висота носа, кут виступання носа. Кількість таких черепів склала 31.

Морфологічну різницю між індивідуумами можна прослідити спираючись на головні значення факторних навантажень та відзначити ознаки, які відіграють найбільшу роль при виділенні типів.

За результатами внутрішньогрупового аналізу після факторизації виділилися три фактори, у яких власна вага виявилася вища за 1. Після варімаксної ротації можлива інтерпритація факторів.

Ознаки	1	2	3
48.Висота обличчя	+0.915	-0.012	-0.102
55.Висота носа	+0.911	-0.045	-0.056
52:51 Орбітний покажчик	+0.596	-0.026	-0.576
54.Ширина носа	+0.079	+0.742	-0.119
9. найменша ширина лоба	+0.039	+0.694	+0.171
45.Діаметр вилиць	+0.220	+0.649	+0.594
75.Кут виступання носа	-0.122	+0.560	-0.309
17.Висота черепа	+0.107	-0.194	+0.727
8:1 Черепний покажчик	-0.121	+0.057	+0.598
Lx	2.118	1.81	1.726
%	23.531	20.112	19.177

Від 1 фактора залежить 23.5% мінливості. Найбільші навантаження несуть: висота обличчя, висота носа, висота орбіт.

2 фактор керує 20 % мінливості. Найбільші навантаження несуть: ширина носа, найменша ширина лоба, діаметр вилиць, кут виступання носа.

Від 3 фактора залежить 19.1 % мінливості. У сфері його впливів знаходяться висота черепа та черепний покажчик.

Таким чином, 1 фактор поділяє усі черепи серії за висотними розмірами обличчя та його деталей, 2 фактор – за шириною обличчя, лоба та носа, кутом виступання носа, 3 – за висотою черепа та черепним покажчиком.

Виходячи зі значення факторів теоретично можливі вісім варіантів комбінацій:

1. Черепи з більшим черепним покажчиком та висотою, більшими розмірами обличчя, кращим виступанням носа.

2. Черепи з більшим черепним покажчиком та висотою, ширшим, але нижчим обличчям, кращим виступанням носа.

3. Черепи з більшим черепним покажчиком та висотою, вужчим та вищим обличчям, та меншим виступанням носа.

4. Черепи з більшим черепним покажчиком та висотою, вужчим та нижчим обличчям, меншим виступанням носа.

5. Черепи з меншим черепним покажчиком та висотою, більшими розмірами обличчя, більшим виступанням носа.

6. Черепи з меншим черепним покажчиком та висотою, ширшим та нижчим обличчям, більшим виступанням носа.

7. Черепи з меншим черепним покажчиком та висотою, вужчим та вищим обличчям, меншим виступанням носа.

8. Черепи з меншим черепним покажчиком та висотою, вужчим та нижчим обличчям, меншим виступанням носа.

Але нас цікавить, які комбінації на данній території зустрічаються найчастіше. З цією метою усі черепи серії були вписані в простір трьох факторів деморфізму. При цьому досить чітко виділилися чотири скупчення черепів. Це дозволяє виділити чотири морфологічні комбінації, усереднені значення яких наводяться в таблицях.

№ за Мартіном	Морфотип 1	Морфотип 2	Морфотип 3	Морфотип 4
Ознаки	-	-	-	-
1.Поздовжній діаметр	191.1	186.3	188	188.9
8.Поперечний діаметр	141.1	144.3	137.1	137.9
17.Висотний діаметр	136.9	142.7	135.7	137.9
9.Ширина лоба	101.5	98.7	97.2	96.9
45.Діаметр вилиць	140.3	138.8	132.7	134.3
48.Висота обличчя	73.6	71.5	68.4	73.6
55.Висота носа	51.5	50.5	49.3	53.5
54.Ширина носа	25.5	24	24.9	24.3
75(1).Кут носа	36.1	27.2	33.2	29.9
Покажчики:	-	-	-	-
8:1.Черепний	73.9	77.5	72.9	74
48:45.Верхньолицевий	52.9	51.3	51.7	54.8
52:51a.Орбітний	80.7	73.8	80.7	87.3
54:55.Носовий	49.6	47.7	50.7	45.5

Таблиця 1. Середні значення краніологічних серій, які виділилися за результатами аналізу головних компонентів. Чоловіки.

Морфотип 1. Охоплює 24.8% виборки. Характеризується доліхокранією, довгою, середньоширокою та високою черепною коробкою, широким та високим обличчя, середньовисоким за покажчиками, низькими орбітами, середньошироким, гарновиступаючим носом.

Морфотип 2. Охоплює 24.8% виборки. Мезокранний, з середньодовгою, широкою та високою черепною коробкою. Обличчя широке, середньовисоке, за покажчиком низьке, орбіти низькі, ніс вузький, виступання носа середне.

Морфотип 3. Охоплює 24.8% виборки. Доліхокранний, з довгою, вузькою середньовисокою черепною коробкою. Обличчя середньоширокe, низьке. Орбіти низькі. Ніс середньоширокий, виступання носа добре.

Морфотип 4. Охоплює 18 % виборки. Доліхокранний, з довгою середньоширокою, високою черепною коробкою. Обличчя середньоширокe, високе. Орбіти середньовисокі. Ніс вузький, виступання носа добре.

Морфотип 1 належить до північного расового кола. Виявляє значну подібність до населення могильників Прибалтики, які належали ятвягам 2-5 ст., а особливо латгальських могильників другої половини першого тисячоліття.

Морфотип 2 також відноситься до антропології північного кола. Аналогії йому знаходимо в могильниках ятвягів, латгальських могильниках з фінським субстратом.

Морфотип 3 є характерним для могильників 10-13 століття з території Білорусії, дреговичських та радимичських, хоча має і певні аналогії серед балтів (селів). Це не дивно, бо дреговичські та радимичські серії мають балтський субстрат.

Морфологічний тип 4 знаходить паралелі на могильниках Моравії 9-10 ст. Мікулчиці [Stloukal, 1967, p.272-319] та Йозефов [Hanakova, Stloukal, 1966, p.167-204].

Таким чином, досить чітко можна говорити, що антропологічний склад населення північний районів України не є однорідним, але в ньому переконливо домінують масивні широколиці форми. Це відбивається на середніх розмірах сумарних серій. Збірні серії з сільських могильників волинян, древлян та міста Возвягль потрапляють до розмаху варіацій масивних форм, які належать до європеоїдів північного кола. Масивні європеоїдні форми у хронологічно близький період притаманні балтським групам, деяким група фінів, а також окремим групам слов'ян. Але, в цілому, велика довжина, а особливо висота черепної коробки, значна ширина обличчя репрезентують головним чином балтів.

Спочатку визначимо місце, яке займає населення північного Правобережжя України серед слов'янських груп. Т.І.Алексєєва запропонувала систематизувати слов'янські групи 10-13 ст., взявши за основу ширину обличчя та черепний покажчик [Алексеева, 1973, с.67].

За такою систематизацією серед східнослов'янських серій домінують такі мезоморфні типи: 1 – доліхокранний середньолиций тип, присутній на територіях, що пов'язують з сіверянами, радимичами, дреговичами, смоленськими та тверськими групами кривичів; 2 – доліхокранний вузьколиций тип, що характерний для в'ятичів; 3 – мезодоліхокранний вузьколиций тип, домінуючий серед ярославських, костромських, володимирських, рязанських кривичів; 4 – мезокранний середньолиций, характерний для чернігівських, київських та переяславських полян; 5 – суббрахікраний середньошироколиций, що переважає у словен новгородських.

Зауважимо, що до мезокранного середньолицего морфологічного типа належить і більшість серій західних та південних слов'ян з територій, які пов'язують з полянами польськими, вислянами, сілезянами, моравами, ободритами. окремими групами 10-13 ст. Словакії, Богемії, Хорватії, Болгарії.

Таким чином, ми бачимо, що для більшості слов'ян характерні мезоморфні типи, що мають середні розміри обличчя.

Але окремі групи слов'ян належать до широколиців форм. Всі вони об'єднані великими розмірами черепної коробки, значною шириною обличчя, хоча й відрізняються одна від одної за черепним покажчиком, різними пропорціями обличчя та його деталей, що може свідчити про різні витоки типів, хоча всі вони тяжіють до кола північних європеоїдів. До широколиців груп слов'ян відноситься і населення північних районів Правобережної України, яке нас цікавить.

Окреслити ареал побутування масивних антропологічних форм серед слов'янського світу досить важко. Це пов'язано з тим, що досить великі територіальні масиви взагалі не представлені антропологічно. Але незважаючи на це ми можемо зробити певні висновки.

Найпівденніше широколиці мезокранні форми, пов'язані з слов'янами, фіксуються на так званих, тиверських територіях. Цей антропологічний тип характерний для могильника Бранешти. Могильник знаходиться в районі Середнього Дністра, в басейні ріки Реут, біля села Бранешти Оргіївського району Молдови. Автор розкопок Г.Федоров датує могильник 10-11 століттями. Антропологічна серія з нього була досліджена М.Великановою [Великанова, 1973, с.91-99]. Група характеризується великими розмірами черепної коробки, мезо-доліхокранією, середніми розмірами обличчя (широким за слов'янськими масштабами), різким горизонталь-

ним профілюванням обличчя, низькими орбітами, середнім виступанням носа. М.Великанова віднесла групу до мезо-доліхокранних форм європеоїдної раси та відзначила, що за усіма диференціюючими ознаками вона потрапляє до розмаху варіацій східних слов'ян та належить до широколицих груп слов'янства.

Дослідниця не знаходила підоснови цього антропологічного типу серед населення території Молдови у більш хронологічно ранній час. Вона підкреслювала, що на могильниках черняхівської культури Молдови представлено діаметрально протилежний антропологічний тип – дуже грацильний. Від себе добавимо, що морфологічно населення могильника Бранешти не знаходить аналогій і в могильниках скіфів та сарматів Молдови. У зв'язку з тим, що такі форми не зафіксовані на на території Прутсько-Дністровського межиріччя у більш ранній період, то, скоріше за все ми маємо справу з вихідцями із північних територій, які з'явилися тут вже у післячерняхівську добу.

З південних районів України до мезокранних, відносно широколицих форм належить також серія з м.Василіва Заставнинського району Чернівецької області. Вона походить з кам'яних саркофагів, відкритих під час робіт у давньоруському храмі і датованих 12-13 століттями. Розкопки експедиції обласного музея під керівництвом Б.Тимощука. Серію було досліджено М.Великановою [Великанова, 1973, с.91-99]. Група характеризується середніми розмірами черепа, мезокранією, середньою шириною обличчя (великою за слов'янськими масштабами), середньою висотою лиця, різким горизонтальним профілюванням, сильновиступаючим носом. Дослідниця, визначаючи місце групи серед слов'янських серій за типологією Т.Алексєєвої, віднесла її до смуги широколицих типів, що йшла з Білорусії до Молдови.

Серія з Василіва хоча і належить до мезокранних широколицих форм, але відрізняється досить специфічними пропорціями. У групі досить високе обличчя, орбіти та вузький ніс. М.С.Великанова відзначала, що за покажчиками пропорцій скелета обличчя та його деталей, диференціюючими західних, східних, південних слов'ян та германців, ця серія відхиляється в бік західних слов'ян. Розмах варіацій та середні розміри покажчиків були розраховані дослідницею на матеріалах 49 популяцій Європи доби середньовіччя. Морфологічно серія з Василіва виявляється близькою до синхронних слов'янських груп Хорватії та Моравії. Але виникає питання: наскільки серія з Василіва представляє населення регіону. Група походить з кам'яних саркофагів церкви 12-13 століть і є похованнями знаті, можливо пов'язаними родинними зв'язками з княжою династією Рюриковичів з її складною системою шлюбних зв'язків. Група займає обособлене місце серед широколицих форм слов'ян.

Останнім часом у розпорядженні антропологів з'явився краніологічний матеріал з могильників черняхівської культури близьких Василіву територій. Але в них ми не знаходимо витоків антропологічному типу населення княжої доби цих земель. Для населення черняхівських могильників характерні вузьколиці форми.

Мезокранний широколиций тип присутній серед населення давнього Галича. Матеріал походить з давньоруського храму 11-13 століття (розкопки Ю.Лукомського). Серія черепів досліджена автором статті [Рудич, 1998, с.119-123]. Нажаль, ми не маємо антропологічного матеріалу з сільських могильників Галицької землі, тому досить важко стверджувати що саме цей тип характерний для даної території. Скоріше, серед населення сільських пам'яток домінуючим є другий антропологічний тип, що переважає у складі давнього Галича. Це мезо-доліхокранний з середньою шириною обличчя тип, на Україні представлений полянськими серіями, а в західнослов'янському та південнослов'янському світі – полянами польськими, вислянами, ободритами, моравами, окремими групами Сілезії, Словакії, Богемії, Хорватії та Болгарії. Присутність широколицих мезокранних форм у Галичі може бути пов'язаною із вихідцями з волинських та древлянських територій.

Ситуація на схід від древлянських територій складається таким чином: мезокранний, відносно широколиций тип зустрічається на давньоруських могильниках Києва, Родні, Вітечіва. Але відсоток його такий, що рішуче не впливає на антропологічний склад населення, а для сільських могильників цих територій характерні мезоморфні форми. Сільські могильники полянських територій хоч і відрізняються певним різноманіттям, але, в середньому виявлені для них характерний мезокранний середньолиций тип.

Для сіверянських територій характерним є доліхокранний середньолиций тип. Для сільських могильників в'ятичів домінуючим являється доліхокранний вузьколиций тип, яким вони скоріше за все завдячують фіно-угорському субстрату.

На землях, що пов'язують з дреговичами, радимичами і на значній частині земель кривичів переважаючим є доліхокранний середньолиций тип. Але на цих територіях простежується і відносно широколиций доліхокранний комплекс, хоча він і не є там домінуючим. В.Сєдов розподілив краніологічний матеріал 11 – 12 століття з території Білорусії на дві групи – відповідно ареалам городищ зі штрихованою та гладкостінною керамікою. З'ясувалося, що доліхокранний з ши-

роким та середньовисоким обличчям, з сильним виступанням носа тип побутував в першому ареалі. Доліхокранний, з меншими розмірами черепної коробки, вузьколиций та низьколиций тип характерний для другого ареала. В.Сєдов пов'язав присутність на цих територіях доліхокранних широколицих форм з наявністтю балтського субстрата В цілому антропологічний комплекс слов'янського населення з ареалів побутування штрихованої кераміки виявляє більшу подібність до населення могильників латгалів та жемайтів, ніж до слов'янських племен з області городищ гладкостінної кераміки.

На кривичських землях широколиці форми представлені у смоленських та полоцьких кривичів. На смоленських землях вони представлений у населення міста Смоленськ. Серія з Смоленська є доліхокранною, з широким, середньовисоким ортогнатним обличчям. Горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні знаходиться на межі різкого і помірного, орбіти низькі, ніс середньоширокий та середньовиступаючий. Серія зберегла дуже архаїчні риси, які були притамані давньому населенню Східної Європи.

До широколицих форм належить локальна група полоцьких кривичів. Вони представлені, перш за все, черепами Люцинського могильника, дослідженим у свій час Г.Ф. Дебецом [Дебец, 1948, с.243-245]. Серія відрізняється доліхомезокранією, великим поздовжнім, малим поперечним та середнім висотним діаметром черепа, відносно широким обличчям, невисокими орбітами, відносно широким та середньовиступаючим носом. Цей комплекс досить суттєво відрізняється від доліхокранного середньолицего комплекса, що домінує у основному масиві кривичів, та від суббрахікранного середньолицего комплекса, який переважає серед словен новгородських. Аналог комплексу полоцьких кривичів легко знаходяться на північно-західних землях серед балтських груп. Якщо бути точнішими, то найближчі паралелі комплекс має з матеріалами латгальських могильників другої половини 1 тисячоліття – початку 2 тисячоліття, де фіксується фіно-угорський субстрат. Це, перш за все, населення курганних могильників Латгале (Цибла, Рикополе, Волкорезе) та Відземе (Яунпиебалга).

З західнослов'янських груп масивністю відрізняються мазовшани. Вони представлені невеликою серією, опублікованою Л.Рутковським [Rutkowski, 1907]. Вона характеризується доліхокранією, довгою, але невисокою черепною коробкою, широким та середньовисоким обличчям, вузьким носом. Такий морфологічний комплекс досить близький волинянам та балтським серіям першого та початку другого тисячоліття, але відрізняється від них такою стабільною ознакою як висота черепа. Т. Алексєєва робить висновок про суттєвий балтський субстрат у мазовшанській серії. Балтські гідроніми північної Мазовії підтверджують належність цієї території балтам, можливо ятвягам.

Для того, щоб точніше з'ясувати місце, яке займає населення північних районів Правобережжя у колі популяцій близьких за часом, ми провели порівняння середньостатистичних розмірів низки серій за допомогою методів багатовимірної статистики. Значна точність краніологічних вимірів дає широку можливість використання різних статистичних методів, що збільшує об'єктивність висновків.

До міжгрупового аналізу залучалися східнослов'янські серії, які походять з ареалів практично всіх історичних племен: полян київських, чернігівських, переяславських, древлян, волинян, тиверців, радимичів, дреговичів, в'ятичів, кривичів ярославських, смоленських, тверських, костромських, володимирсько-рязанських, словен новгородських. Збірні групи конкретних територій, з технічних причин та за старою традицією, іменуються давніми літописними назвами, хоча ми оперуємо антропологічними матеріалами з могильників 10-13 століття. За інформацією про принципи формування збірних слов'янських груп та про могильники, які увійшли до їх складу, ми відсилаємо до фундаментальної праці Т.Алексєєвої [Алексеева, 1973, с.19-36].

Але для того, щоб з'ясувати наскільки типологія слов'ян, що виявляється за допомогою кластерного аналізу реальна не в локальному, а в більш широкому масштабі – в контексті східноєвропейських серій, – було залучено групи прибалтійських фінів 11-15 століття [Алексеева, 1973, с.106-111, Алексеева, 1990, с.134-135] та балтів 12-13 століття [Чеснис, 1990, с.9-27]. В окремі варіанти аналізу включалися і серії поволзьких фіно-угорських груп.

Порівняння серій проводилося за 11 найбільш таксономічно важливими ознаками: поздовжнім, поперечним та висотним діаметрами, шириною та висотою обличчя, шириною та висотою носа, шириною та висотою орбіт, шириною лоба, та кутом виступання носа.

Використовувався пакет програм Systat.

За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, метод далекого сусіда, дистанція Евкліда) отримана така картина (Рис.1).

В перший кластер об'єдналася більшість слов'янських серій для яких характерні мезоморфні форми: поляни, радимичі, сіверяни, практично всі групи кривичів, в'ятичі, східні дреговичі. При залучені західнослов'янських та південнослов'янських груп (за меншою кількістю ознак) вони теж входять до цього слов'янського кластера, хоча загальна картина ускладнюється.

Результати міжгрупового аналізу. Чоловіки.

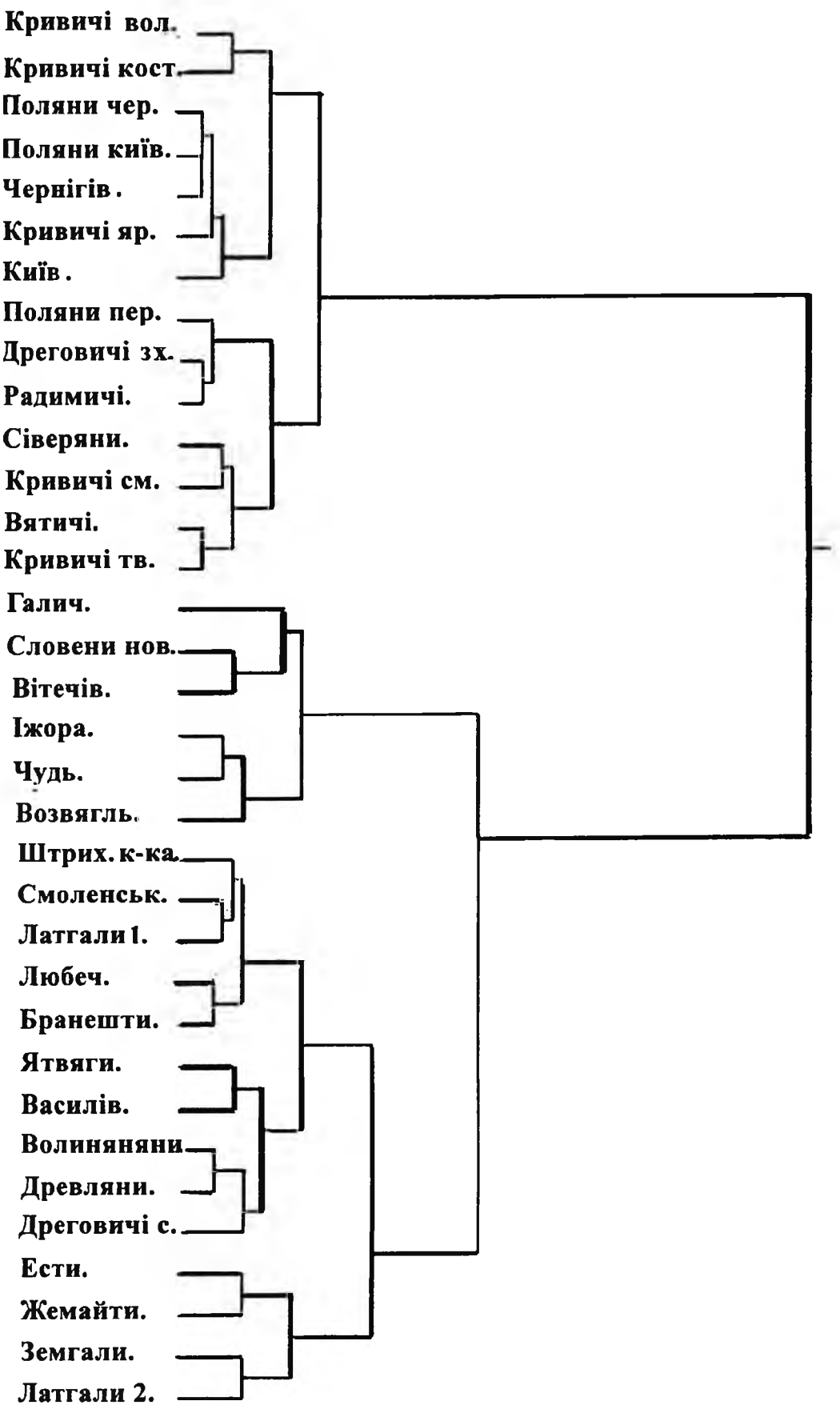

Рис. 1.

У другий кластер об'єдналися масивні групи північного кола європеоїдів: широколиці групи балтів, окремі широколиці форми фінів та такі широколиці серії слов'ян.

За результатами кластерного аналізу всі масивні слов'янські серії чітко відходять до кола північноєвропеоїдних груп, але виявляють дещо різний характер зв'язків. Групи неоднорідні. В збірній серії волинян (межиріччя Тур'ї та Горині) та древлян переважає доліхокранний широколиций тип, що зумовлює близькість її до балтських популяцій, та віддзеркалює наявність балтського субстрата на даній території. Ці серії об'єднуються в одному кластері з серією ятвягів 2-5 ст., штрихованої кераміки (перехід в культуру східнолитовських курганів) 3-5 ст., латгальськими серіями 9-11 ст. (Латгали 1). Зі слов'янських груп сюди потрапляють серії зі Смоленська, Любеча, виборка східних дреговичів. Сюди ж відходять дві групи з південних територій – Бранешти та Василів.

Окремим субкластером до цього кластера входять серія естів, жемайтів 8-11 ст., земгалів та селів 8-11ст., латгалів 10-12 ст. (Латгали 2).

Мезокранія, широке обличчя, низькі орбіти та послаблене виступання носа зближують групу з Возвягля з серіями середньовічних прибалтійських фінів: іжори та чуді. До них тяжіють популяції словен новгородських, Галича та Вітечіва, які зібралися в окремий субкластер.

Гіперморфний доліхокранний широколиций тип антропологічна традиція давно пов'язує, перш за все, з балтами. У 10-13 столітті він був розповсюджений у латгалі та аукштайтів. У хронологічно більш ранній час цей тип є характерним для могильників 2-5 століття, які пов'язують з ятвягами: Дельниця, Крикштоніс, Пажаретіс, Єйтуліоніс, Швайцарія, Осова, Карклінай, Ятвяж-Мала, Жива-Вода. Цей тип домінує в могильниках 5-6 століття, які належать східним аукштайтам (культура східнолитовських курганів), західним аукштайтам, пам'яткам межі аукштайтів та жемайтів; в могильниках аукштайтів 5-8 століть; могильниках земгалів та селів 8-11 століть; могильниках межі земгалів, куршів та жемайтів 10-11 століття; могильниках латгалів 5-10, 8-9, 9-12 століть. Таким чином, можна говорити, що на території Прибалтики цей морфологічний тип безперервно існував з 2 до 13 століття [Чеснис, 1990, с.9-27].

З цими широколицими балтським серіями і виявляє значну статистичну та морфологічну близькість група древлян-волинян.

Взагалі у Прибалтиці доліхокранний широколиций тип був розповсюджений з глибокої давнини. Р.Денісова та В.Сєдов бачать його витоки у культурі бойових сокир та шнурової кераміки Прибалтики другого тисячоліття до н.е. [Денисова, 1975]. У першому тисячолітті до н.е. цей тип був, скоріше за все, поширений на досить значних територіях лісової та лісостепової зони Східної Європи. Близькі аналогії йому знаходять серед населення юхновської культури.

Масивний тип середньовічних балтів повторює весь комплекс антропологічних особливостей юхновців без слідів трансформації або метисації, і тому наші прибалтійські колеги вважають, що ареал поширення цього типу був значним і розповсюджувався на племена мілоградської та дніпро-двинської культури. Близькі морфологічні форми були, скоріше за все, характерні для населення культури штрихованої кераміки [Денисова, 1990, с. 60].

На жаль, краніологічні матеріали більш ранніх хронологічних періодів з північних територій Правобережної України практично відсутні. Частково це пов'язано з існуванням у багатьох племен 1 тисячоліття до н.е. – 1 тисячоліття н.е. звичая кремації. Але відзначимо, що для населення України, представленого культурами шнурового кола (стжижовською та городецько-здовбицькою) характерні зовсім інші морфологічні форми. Це доліхокранний вузьколиций тип, який близький культурам шнурової кераміки Чехії, Польщі та Середньої Німеччини [Кондукторова, 1978, с.96-99] Він характерний і для населення тшинецько-комарівської культури (східнотшинецької) України [Кондукторова, 1979, с.48-57]. На могильниках черняхівської культури лісостепової та лісової зони домінують доліхокранні та мезокранні форми з вузьким або середньошироким обличчям. Вони істотно відрізняються від широколицих доліхокранних та мезокранних типів древлян та волинян. Якщо доліхокранні широколиці форми і присутні на окремих могильниках черняхівської культури, то відсоток їх незначний і вони в цілому не впливають на антропологічний тип черняхівців.

Таким чином, доліхокранний широколиций тип на могильниках волинян та древлян можна переконливо пов'язати зі слов'янизованими балтами, які проживали на на цих територіях.

Дещо більше запитань виникає стосовно мезокранного широколицего типа на території України. Мезокранні широколиці форми представлені на могильниках волинських та древлянських територій, але у міжгруповому аналізі репрезентують серію з Возвягля. Як ми бачимо, возвягельська популяція за результатами кластерного аналізу тяжіє до груп прибалтійських фінів 11-14 століття: іжори, чуді, та словен новгородських.

Найбільше наближення до об'єктивного рішення проблеми дає паралельне використання декількох методів багатовимірної статистики.

Тому ми вдалися до досить популярного в антропології методу Пенроза [Penrose, 1954], який використовується для міжгрупового аналізу. За його результатами серія з Возвягеля виявилася статистично найближчою до груп прибалтійських фінів 11-14 століття: чуді та іжори; до серії ятвягів 2-5 століття; групи словен новгородських 11-13 століття, в якій відчуваються істотні фінські впливи; та до популяції могильника Бранешти, який пов'язують з тиверцями.

Мезокранний широколиций морфологічний тип є другим найбільш характерним для північних районів України давньоруської доби. Досить складно розібратися з витоками типу. Це пов'язано з тим, що в багатьох культурах побутував звичай кремації, який не залишає матеріалів для краніологічних досліджень. Т.Алексєєва в мезокранному широколицому типі вбачала риси середньоєвропейського субстрата, а витоки його шукала в культурі дзвоноподібних кубків та в мезокранних серіях Угорщини другого тисячоліття до н.е. [Алексеева, 1973, с.249]. Мезокранні з середньоширококим, високим обличчям черепи присутні у культурі кулястих амфор, яка була розповсюджена на Волині в добу пізнього енеоліту [Кондукторова, 1979, с.92-104].

Але мезокранні широколиці форми у складі волинян, древлян, а також з давнього Возвягля виявляються значно масивнішими за носіїв культури дзвоноподібних кубків та кулястих амфор. У випадку генетичних зв'язків, з урахуванням тенденцій епохальної мінливості, якраз черепи більш ранніх культур повинні бути більш масивними. Ми ж маємо зворотню картину. Це заставляє шукати інші витоки цього типу.

Мезокранні широколиці форми не характерні для груп шнурової кераміки України, для племен тшинецько-комарівської культури, для черняхівських пам'яток України.

Масивний мезокранний широколиций тип на теренах України присутній з давніх часів, він фіксується ще в дніпро-донецькій культурі доби неоліту. Дніпро-донецька культура охоплювала і райони, в яких будуть мешкати древляни та волиняни (київсько-волинська група). Появу мезокранного варіанту протоєвропеоїдного антропологічного типу цієї культури пов'язують із міграціями з північно-східних районів Європи [Потехина, 1992, с.12-14]. Мезокранні широколиці форми характерні для частини населення ямної культури України, для пізньокатакомбних груп. Але вони відрізняються кращім горизонтальним профілюванням обличчя та виступанням носа.

У випадку з серією з Возвягля та морфотипом 2, який виділився при внутрішньогруповому аналізі, пошуки аналогій в таких хронологічно далеких епохах виправдані. Великі розміри черепної коробки, широке та низьке за покажчиком обличчя, низькі орбіти є досить архаїчними рисами. Такі комбінації ознак характерні для груп ще доби неоліту, які мають північне походження: дніпро-донецької культури та ямково-гребінчастої культури (при більшому сплощенні обличчя останніх). Теоретично можливо, що у випадку з возвяглянами, ми маємо справу з нащадками дуже давнього населення, які зберегли свій антропологічний тип з доби неоліту без істотних змін в цьому досить ізольованому районі.

Епохальна мінливість антропологічного типу проходила на різних територіях різними темпами. В північних, теж досить ізольованих районах Європи давні морфологічні форми зберігалися досить довго. Особливо чітко це видно на групах балтів та прибалтійських фінів доби середньовіччя.

Архаїчні риси мезокранної виборки визначають її досить специфічне місце серед груп кола північних європеоїдів. Як вже говорилося, за рядом ознак наша група виходить за межі розмаху варіацій слов'янських серій, потрапляючи у розмах варіацій то балтів, то фінів. Але її ознаки не складаються повністю ні у балтський, ні у фінській морфологічні комплекси. У випадку, якщо наша група зберегла свої риси ще від часів неолітичних племен України, навряд чи коректно з'ясовувати до якої з етнічних груп середньовічного населення Європи ближчий даний антропологічний тип.

Але можливо, що поява даного архаїчного типу на території України має і не таке давне походження. Звернемося до морфологічно близьких форм серед населення Європи першого – початку другого тисячоліття нової ери. Мезокранний широколиций тип з дещо сплощеним обличчям та середньовиступаючим носом був характерним для фіномовного населення Прибалтики (іжори, чуді, частково естів), для північно-західних земель Великого Новгорода кінця першого та початку другого тисячоліття. Цей антропологічний тип характерний для прибалтійських фінів і у більш пізній час. На цих територіях витоки типу бачать у культурі ямково-гребінчастої кераміки доби неоліту. Мезокранні широколиці черепи не типові для балтів, серед яких домінують доліхокранні широколиці та доліхокранні вузьколиці форми. Але мезокранний широколиций тип є одним з двох головних компонентів у складі ятвягів та серед населення культури штрихованої кераміки (перехід у культуру східнолитовських курганів) 3-5 століття. Ятвяги представлені збірною серією 2-5 ст. з території Польщі [Cesnys, 1981, p.56-68].

Мезокранні широколиці черепи з тенденцією до послаблення профілювання обличчя, з середнім виступанням носа характерні як для ятвягів так і для серії з Возвягля. Але для ятвягів з північно-східних районів Польщі антропологічний комплекс на межі балтів та фінів можна пояснити близкістю контактної зони балтських та прибалтійсько-фінських груп.

З західнобалтською групою ятвягів у Білоруському та Українському Поліссі, а також в сусідніх районах Польщі та Литви пов'язують кургани кінця першого – початку другого тисячоліття, які мають кам'яні обкладки насипу. Ядро племінної території ятвягів В.Сєдов окреслює в межах північно-західної Польщі, Литви, Литовського Занімання, Білоруського Занімання, Брестського Побужжя. Кургани Житомирщини з кам'яними обкладками він пов'язує з переселенцями із ятвязьких областей [Седов, 1982, с.412]. З ятвягами зв'язує кургани Житомирщини Б.Звіздецький [Звіздецький, 1997, с.229-235].

Таким чином, мезокранний широколиций тип у його возвягельському варіанті, можливо, належить нащадкам ятвягів. Цей дуже своєрідний комплекс, на межі балтських та прибалтійсько-фінських груп, характерний для ятвягів та населення культури штрихованої кераміки (перехід у культуру східнолитовських курганів) 2-5 століть.

Антропологічний матеріал свідчить, що давні балти зіграли певну роль у формуванні антропологічного складу населення північних районів України. Приналежність доліхокранних широколицих форм нащадкам балтів не викликає сумніву. Питання про походження мезокранних широколицих форм (возвягельський варіант) поки лишається відкритим. Ми можемо мати справу з нащадками конкретно ятвягів, у яких, як і у деяких інших північних популяцій, збереглися досить архаїчні риси. Але можливо, що перед нами форми, які збереглися серед населення досить ізольованих районів України ще з доби неоліту. Мезокранний варіант протоєвропеоїдного типу фіксується, як ми вже відзначали, ще на могильниках дніпродонецької культури України. Його появу зв'язують із міграціями з північних та північно-східних територій.

Дати однозначну відповідь на це питання нам заважає слабке забезпечення краніологічним матеріалом хронологічно більш ранніх епох. Можливо, що поява нових колекцій з цього регіону змінить ситуацію. На сьогодні нам залишається лише фіксувати приналежність домінуючої частини населення північної території Правобережної України до кола масивних форм північних європеоїдів та відзначити наявність досить давніх рис у будові черепа та обличчя.

Архаїчні форми будови обличчя збереглися у населення територій близьких до літописного Возвягля і до сьогоднішнього дня. При порівнянні давньоруських серій черепів з сучасним населенням України виникає ряд складнощів у зв'язку з різницею у методиках. Але варто відзначити, що носії поліського антропологічного типу (за В.Дяченком), які локалізуються переважно у лісовій частині Житомирської та Рівненської області відзначаються широким і одночасно найнижчим серед українців обличчям, мінімальним лицевим покажчиком. До цього антропологічного типу на території України належить невелика група населення – біля трьохсот тисяч чоловік. Присутній цей тип і на території Білорусі.

Територія розповсюдження поліського антропологічного типу співпадає з зоною середньополіських говорів, середньою частиною Поліського етнографічного району, з археологічною областю древлян. В.Дяченко відзначив, що поліський тип за деякими ознаками займає досить локальне місце в антропологічному складі слов'янських народів, не будучи в ньому широко представленим. Дослідник вважав можливим писати про збереження в поліській зоні окремих соматологічних ознак носіїв неолітичної дніпро-донецької культури [Дяченко, 1965, с.237]

Таким чином, порівнюючи краніологічні матеріал давнього Возвягля з результатами обстежень сучасного населення, ми можемо говорити про збереження даного антропологічного типу у цьому ізольованому районі від давньоруської доби до сьогоднішнього дня. Але треба підкреслити, що ми маємо справу з більш давнім морфологічним комплексом, який знаходить аналогії ще серед неолітичного населення Європи.

Підсумовуючи, ми можемо говорити про досить змішаний склад населення даної території. Домінують антропологічні типи, які мають північний та західний характер антропологічних зв'язків. Доліхокранний широколиций тип, що є характерним для могильників Прибалтики 2-13 ст., на нашій території може бути пов'язаний з балтським субстратом. Мезокранний широколиций тип теж тяжіє до антропології північного кола, фіксується у могильниках ятвягів 2-5 ст., шрихованої кераміки 3-5 ст., латгалів фінським субстратом 10-12 ст. Тип має дуже архаїчні форми, які фіксуються на могильниках України з доби неоліту. Дещо в меншій кількості представлені у даному регіоні доліхокранні з середньою шириною обличчя морфологічні форми. Частина їх має антропологічні паралелі у могильниках дреговичів та радимичів 10-13 ст., в яких теж відчувається балтський субстрат, а друга половина, яка відрізняється досить специфічною будовою обличчя, – у могильниках Моравії 9-10 ст.

Середні розміри черепів з м.Вовзвягль						
	чоловіки			жінки		
Ознаки	N	Min-max	M	N	Min-max	M
1.Поздовжній діаметр	10	178-194	186.2	7	162-190	180.3
8.Поперечний діаметр	9	136-148	143.1	7	132-144	137.1
17.Висотний діаметр	9	133-146	139.8	7	122-146	134.7
20. Висотний діаметр	9	109-122	116.5	6	106-117	111.9
5.Довжина основи черепа	6	101-110	105	7	95-108	100.7
9.Найменша ширина лоба	11	93-103	99	7	88-103	95.9
10.Найбільша ширина лоба	9	116-126	122.3	7	110-126	115.7
11.Ширина основи черепа	9	124-132	128.1	6	117-133	121.3
12.Ширина потилиці	7	103-120	112.7	6	99-111	104
45.Діаметр вилиць	8	131-144	137.1	7	122-134	128.3
40.Довжина основи лиця	6	95-110	101	6	93-107	98
48.Верхня висота обличчя	7	63-78	69.4	6	59-71	64
43.Верхня ширина обличчя	8	102-111	107.6	5	98-107	102.4
46.Середня ширина лиця	7	94-103	97.9	6	86-103	95
55.Висота носа	7	44-57	48.9	6	42-53	46.8
54.Ширина носа	8	22-25	23.6	7	23-26	24.4
51.Ширина орбіти	7	41-44	42.9	6	40-44	41.2
52.Висота орбіти	7	27-34	31.3	6	31.5-33	32.3
77.Назомолярний кут	10	130-150	139.5	7	128-146	137.7
Zm.Зигомаксилярний кут	7	120-132	126.6	6	119-131	126.1
SC.Симотична ширина	8	5-11	8.1	6	8-11	9.5
SS.Симотична висота	7	2-5	3.5	5	2.5-6	3.5
DC.Дакріальна ширина	7	20-24	22.3	6	20-22	21.3
DS.Дакріальна висота	7	9-15	11.9	5	11-13	12.2
FS.Глибина іклової ямки	7	2-7.7	4.6	6	3-7	5
32.Кут лоба	7	83-90	87	6	79-89	89.3
72.Загальний кут обличчя	7	82-92	86.1	6	82-90	86
75.Кут виступання носу	5	24-28	26.2	5	18-26	23.2
8:1.Черепний покажчик	9	71.9-83.1	76.7	7	70.5-81	76.2
48:45.Верхньолицевий покажчик	7	47-56.1	50.7	6	47.5-53.7	50.3
52:51.Орбітний покажчик	7	65.9-80.5	72.6	6	75-80	78.4
54:55.Носовий покажчик	7	42.1-56.8	49	6	47. –59.5	52.9
SS:SC.Симотичний покажчик	7	25-55.5	42.1	5	30-60	40.4
DS:DC.Дакріальний покажчик	7	43-75	53.5	5	50-65	57.7

Середні розміри черепів з сільських могильників волинсько-древлянських територій X-XIII ст.						
-	Західна група. Чоловіки			Східна група. Чоловіки		
Ознаки	N	Min-max	M	N	Min-max	M
1.Поздовжній діаметр	27	178-202	189.9	17	184-193	188.3
8.Поперечний діаметр	27	127-155	140.2	17	131-148	139.2
17.Висоттний діаметр	26	127-147	137	13	127-146	136.9
5.Довжина основи черепа	25	95-108	102.7	12	98-114	103.8
9.Найменша ширина лоба	26	92-107	98.5	17	93-104	97.6
45.Діаметр вилиць	25	125-141	134.8	11	130-149	136.1
40.Довжина основи лиця	23	88-105	98.7	8	91-103	98
48.Верхня висота обличчя	24	64-77	71.8	12	61-80	71.1
55.Висота носа	26	41-55	48.9	14	45-56	50.4
54.Ширина носа	26	22-28	24.8	13	22-27	24.8
51a.Ширина орбіти	26	37-42	38.9	14	35-41	38.9
52.Висота орбіти	26	29-37	31.9	14	29-37	32.5
32.Кут лоба	26	78-94	86.3	12	79-91	84.3
72.Загальний кут обличчя	24	82-93	86.6	8	82-90	85.4
75.1.Кут виступання носа	21	25-40	32.9	4	27-35	31.3
8:1.Черепний покажчик	27	66.8-87.1	73.9	17	69.6-77.9	73.9
48:45.Верхньолицевий покажчик	24	47.4-56.8	53.4	9	49.2-57.5	53.6
52:51a.Орбітний покажчик	26	74.4-94.5	82.2	14	76.3-97.1	83.6
54:55.Носовий покажчик	26	41.8-63.4	48.9	13	44.4-54.4	49.6

Краніологічні матеріали з північних районів чудово ілюструють усю складність процесу формування сучасної антропологічної карти України, особливо на кордонах. Сподіваємося, що майбутні археологічні та антропологічні дослідження дозволять точніше з'ясувати шляхи формування населення цього регіону.

Література

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. 1964. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.

Алексеева Т.И. 1973. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М.

Антонович В.Б. 1901. Археологическая карта Волынской губерни // Труды XI АС. М.

Великанова М.С. 1973. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М.

Гамченко С.С. 1901. Раскопки в бассейне р.Случи // Труды XI АС. Т.1. М.

Дебец Г.Ф. 1948. Палеоантропология СССР.Труды Ин-та этнографии АН СССР. новая серия. М. – Л.

Денисова Р.Я. 1975. Антропология древних балтов. Рига.

Денисова Р.Я. 1990. География антропологических типов балтских племен и этнографические процессы в I- начале II тысячелетия н.э. на территории Литвы и Латвии // Балты, славяне, прибалтийские финны. Рига.

Дерябин В.Е. 1983. Многомерная биометрия для антропологов. – М.

Дяченко В.Д. 1965. Антропологічний склад українського народу. К.

Ефимова С.Г. 1991. Палеоантропология Поволжья и Приуралья. М.

Звіздецький Б.А. 1997. Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. К. –Львів.

Кондукторова Т.С. 1978. Антропологический тип людей культур шнуровой керамики // ВА, 59.

Кондукторова Т.С. 1979. Антропологический тип людей культури шаровидных амфор // ВА, 60.

Кондукторова Т.С. 1979. Антропологический тип людей тшинецко-комаровской культуры // ВА, 62.

Мельник Е.Н. 1901. Раскопки в стране лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Труды XI АС. Т.1. М.

Потехина И.Д. 1992. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита. К.

Рогинский Я.Я. 1954. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека // УЗ МГУ № 166. М.

Рудич Т.О. 1998. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич і Галицька земля. Київ-Галич.

Рудич Т.О. друк. До питання про антропологічний склад населення України 10-13 століття (за матеріалами розкопок міста Возвягль) // Народознавчі зошити № 2. Львів.

Русанова И.П. 1960. Территория древлян по археологическим данным. СА, N 1.

Седов В.В. 1982. Восточные славяне в VI-XIII вв. Археология СССР. М.

Трофимова Т.А. 1946. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // СЭ, N 2.

Чеснис Г.А. 1990. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны. Рига.

Яроцкий Я.В. 1903. Могильники по среднему течению р.Уборти // Археологическая летопись Южной Руси. – N 3-4. К.

Cesnys G. 1981. Jotvingiu antropologija // Is lietuviu etnogenezes. Vilnius.

Hanakova H., Stloukal M. 1966. Antropologie der Slawen aus dem Graberfeld in Nove Zamky // Slov. Archeol. 14.

Penrose L. 1954. Distance, size and shape // Annales of eugenies. vol. 18.

Rutkowski L. 1907. Cmentarzysko z grobami rzedowymi w Krasince, Romantowie i Koziminach // Svitovit, 7.

Stloukal M. 1967. Druhe pohrebiste na hradisti "Valy" u Mikulcic // Pam. Archeol. 58.

Наукове видання

VITA ANTIQUA

2003

№ 5-6

Збірка наукових статей
російською та українською мовами

Фото на обкладинці зроблено за матеріалами з розкопок госпдоговірної археологічної експедиції науково-дослідної частини Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Матеріали зберігаються у фондах навчального археологічного музею кафедри археології та музеєзнавства.

Редактор та упорядник збірки **Піоро І.С.**
Редактор англійських текстів **Степанчук В.М.**
Технічний редактор **Ананьївський Д.С.**

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 26.12.02. Формат 60x84$^{1/16}$. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 29,0. Зам. № 23-1256.

Надруковано
у Видавничо-поліграфічному центрі "Київський університет"
01030, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 234 0105; факс (38044) 239 3120.
Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.